अभिशापो महापातकादिना। अत्यये द्रव्यनाशे। स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्रविवादविषयप्राप्तायां दास्यां स्वत्वविवादे वा। एषु सद्य एव उत्तरं दापयेदिति शूलपाणिः॥ विशेषयति कात्यायनः।

"यस्मात् कार्य्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः।
तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक्॥"

अपवादमाह बृहस्पतिः।

"अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि।
तदा कालः प्रदातव्यः कार्य्यशक्त्यनुरूपतः॥"

अत्रापि विशेषयति व्यासः।

"राजदैवकृतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत्।
अवध्ययोगमात्रेण न भवेत् स पराजितः॥"

स कृतसमयबन्धोऽभियुक्तः।

"राजदैवकृतं दोषं साक्षिभिः प्रतिपादयेत्।
जैह्मेन वर्त्तमानस्तु दण्ड्यो दाप्यस्तु तद्धनम्॥"

अवध्यतिक्रमहेतो राजदैविकदोषस्य प्रमितौ न तदतिक्रामकोऽपराध्यति जैह्माच्च तदतिक्रमेण दण्ड्यो भङ्गी च भवतीत्यर्थः। छद्मकाठिन्यादियुक्तो जिह्मः। तथा च हारीतः। छद्म माया व्याजयुक्ता निकृतिः। कौटिल्यकाठिन्यशाठ्यवैरस्यसद्भावयुक्तं जैह्म्यमिति युक्तं योगः॥ *॥

अथ व्यवहारपादनिर्णयः। तत्र बृहस्पतिः।

"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः॥
मिथ्योक्तौ च चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने तथा।
प्राङ्न्याये च स विज्ञेयो द्विपात्संप्रतिपत्तिषु॥"

यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्युत्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाध्यो न भवति इति द्विपादतोक्ता॥ *॥

अथ भाषापादः।

तत्र भाषास्वरूपमाहतुः कात्यायनबृहस्पती।

"प्रतिज्ञादोषनिर्म्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्।
निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः॥
स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः॥
यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्व्ववादिना।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदुत्तरम्॥"

प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक्। तस्या दोषैः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्त्यक्तं साध्यं साधनार्हाभिमतं पक्षं विदुः। अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण साध्यदोषः स्यात्। अतएवोक्तम्।

"वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता।
असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः॥"

वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्व्वोक्ते। नारदेनापि।

"सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता।
तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत्॥"

उत्तरो विजयी। यद्यप्यन्यत्र साध्यं ज्ञाप्यं तद्विशिष्टधर्म्मी पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्प्रत्याय्यर्थादिधर्म्मविशेषविशिष्टस्य पक्षतया धर्म्मिणोऽधमर्णादेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरभेदाभिधानम्। उपसंहारे च एवंविधः पक्ष इति। मिताक्षरायान्तु भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति नार्थान्तरमित्युक्तम्। भाषार्थमुक्त्वा भाषास्वरूपप्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति। निराकुलः पौर्व्वापर्य्यविपर्य्यासादिशून्यः। तत्र।

"द्यूते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्म्मणि।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति॥"

इति गृह्यसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत्। तच्छोधनमाह बृहस्पतिः।

"न्यूनाधिकं पूर्व्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत्।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ॥" *॥

तल्लिखनप्रकारमाह व्यासः।

"पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्।
न्यूनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत्॥"

फलकं काष्ठादिपट्टकम्। कात्यायनः।

"पूर्व्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽथ लेखयेत्।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत्॥
शोधयेत् पूर्व्वपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम्।
उत्तरेणावरुद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत्॥
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनोर्व्वचः।
चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्म्मिकः पृथिवीपतिः॥"

स्वभावोक्तमकृत्रिमम्। एतच्च स्वरविशेषादिना सुज्ञेयम्॥ *॥ अतएव याज्ञवल्क्यः।

"छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः।
भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः॥"

भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम्। नारदः।

"भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं छलम्।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्म्ममभिरक्षता॥
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्वसाधु वा।
सर्व्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति॥
पशुस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते॥"

सर्व्वेष्वर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि। अर्थविवादग्रहणात् मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थादप्यर्थाद्धीयत इति गम्यते। यथाहमनेन शिरसि पादेन ताड़ित इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताड़ित इति वदन् न केवलं दण्ड्यः पराजीयते च। ततश्च त्वं मह्यमृणं धारयसि मत्त ऋणत्वेन गृहीततावद्धनकत्वादिति भाषाशरीरं एतच्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा। मूर्खाणामपि वादिप्रतिवादितादर्शनात् अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"संस्कृतैः प्राकृतैर्व्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥" *॥

अथोत्तरपादः। तत्र कालमाह कात्यायनः।

"सद्यःकृतेषु कार्य्येषु सद्य एव विवादयेत्।
कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः॥"

वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्थयते इति प्रत्यर्थी। नारदः।

"गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि।
ऋणादिषु हरेत् कालं कामं तत्त्वबुभुत्सया॥"

बृहस्पतिः।

"यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्व्ववादिना।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्॥"

सम्बन्धमुपयुक्तम्। अन्यथा अन्यवादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात्।

"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः॥
प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनकृत् सप्तभिर्दिनैः।
क्रियाद्वेषी तु मासेन साक्षिभिन्नस्तु तत्क्षणात्॥"

इति नारदोक्तेः॥

क्रिया लेख्यादिका। साक्षिभिन्नः साक्षिभिः पराजितः। वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं वदतीति प्रतिवादी। उत्तीर्य्यते निस्तीर्य्यते प्रकृताभियोगोऽनेन इति उत्तरम्। याज्ञवल्क्यः।

"श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्व्वावेदकसन्निधौ॥"

लेख्यमिति वाक्यस्याप्युपलक्षकम्॥ *॥ उत्तरस्वरूपं तद्भेदांश्चाह नारदः।

"पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम्।
अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः॥
मिथ्यासंप्रतिपत्तित्वं प्रत्यवस्कन्दनन्तथा।
प्राङ्न्यायाश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः।
अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम्।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः॥"

पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकं आच्छादकं अभियोगप्रतिकूलमिति यावत्। अतएव पूर्व्वपक्षार्थसम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेदयेदित्युक्तम्। न च विप्रतिपत्त्या न्यायार्थमागतस्य धारयसीत्यभियुक्तस्य धारयामीति संप्रतिपत्तेः कथमुत्तरत्वं अभियोगाप्रतिकूलत्वादिति वाच्यम्। भाषावादिनो मूर्खत्वेनापटुतया वा कदाचिद्भाषाभिवादादेवायं हीयते इति भाषाविमर्षपर्य्यन्तं विप्रतिपन्नस्याप्युत्तरवादिनो भाषार्थं सम्यगवगम्य तन्निषेधार्थं सम्यगुत्तरासम्भवात् विद्वत्सभायां चासत्यवचनमत्यन्ताधर्म्मकारकं परोक्तिपराजये च दण्ड्यत्वं वादिना च वैरमित्यादि प्रतिसन्दधतः संप्रतिपत्तेरुत्तरत्वं सम्भवत्येव। एवं एतेभ्य एवानिस्तारात् साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वेनोपन्यासेन साध्यत्वनिवारणात् सिद्धसाधनेनापि वादिनः प्रत्यवस्थानाच्चोत्तरत्वं संप्रतिपत्तेः सिद्धमिति। सारं प्रकृतोपयोगि। अनाकुलं पूर्व्वापरविरोधशून्यम्। अव्याख्यागम्यमध्याहारादिकं विनैव प्रतीतं अभियोगस्य अभियुज्यते इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्यापह्नवमित्यर्थः॥ *॥ उत्तराभाषमाह कात्यायनः।

"प्रकृतेन त्वसम्बन्धं अत्यल्पमतिभूरि च।
पक्षैकदेशव्याप्यैवं तच्च नैवोत्तरं भवेत्॥
अस्तव्यस्तपदव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम्।